

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА З ІСТОРІЇ ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ГРЕКІВ В УКРАЇНІ У XVII – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Література з історії Ніжинської та Приазовської грецьких громад становить вагомий, у кількісному й якісному плані, історіографічний доробок. Утім більшість робіт присвячена висвітленню причин виникнення грецьких громад, основним напрямкам їх діяльності. Історія торгово-економічної діяльності греків в Україні має чимало дослідників. З іншого боку, висвітлюючи грецький чинник на українських теренах, кожен із дослідників мусив звернути увагу і на органи самоврядування. Адже саме автономні інституції греків Ніжина і Маріуполя були стрижнем навколо якого оберталася життєдіяльність спільноти, ці структури становили необхідний політико-правовий каркас існування і консолідації громади. В даному дослідженні здійснена спроба класифікувати дослідницьку літературу за хронологічним принципом. Саме суспільно-політичні умови та історіографічні тенденції окремого часового відрізка зумовлюють різні підходи і оцінки стосовно того явища історії грецьких осередків, що насамперед цікавлять нас, а саме торгівельно-економічна діяльність.

Студіювання історії Ніжинської грецької громади розпочалося із середини XIX ст. і було актуалізовано модернізаційними змінами у суспільно-політичній системі Російської імперії. В рамках політики централізації постала потреба дослідити правомірність надання грекам прав та привілеїв та обґрунтувати доцільність їх скасування в нових умовах. Особливу увагу привертала економічні органи управління, національні інституції управління та юридичні підстави привілейованого становища греків в Україні.

Першим хто розпочав досліджувати історію грецької громади в Ніжині був М.Сторожевський. У статті «Ніжинські греки» автор послідовно виклав історію громади від часів Богдана Хмельницького і до сучасного йому стану, виокремивши ключові моменти життєдіяльності спільноти, оформлення правового статусу братства та регуляція його діяльності юридичними документами, грецький комерційний суд, будівництво церков, культурних, освітніх установ, комерційна діяльність відомих грецьких родин тощо¹. Книга є цінною у зв'язку з тим, що деякі опрацьовані автором документи потім були втрачені для дослідників назавжди. Виникнення грецького братства автор відзначив періодом Хмельниччини. Разом з тим, він висловлює думку про те, що греки могли з'явитися набагато раніше і припустив, що 1629 р. у Ніжині вже існувало незалежне у своїх церковних справах братство. Сторожевський приділяв багато уваги гетьманським універсалам та актовим матеріалам царського уряду Російської імперії. За даними використаних джерел автор надає правову оцінку перебуванню греків в Ніжині. Значне місце відводиться діяльності Торгового суду грецького братства та Ніжинському грецькому магістрату².

Надані ніжинським грекам права та привілеї М.Сторожевський оцінює як «самосуд» у торгівельних та громадських справах. Проте зазначає, що незалежність від місцевої адміністративної влади призвело до розвитку «духу корпорації», що робить їх

рішення вагомими та одноставними, й привертає увагу до складу нових членів громади. Автор зазначає, що Торгівельний суд грецького братства був перейменований у Ніжинський грецьким магістрат і став продовжувати розпочату Судом справу.

Між іншим, М.Сторожевський вважає, що надані Ніжинським грецьким магістратом підприємцям паспорта дозволяли їм мешкати в інших містах імперії та при цьому користуватися правами та привілеями, наданими грекам гетьманськими універсалами та грамотами російських імператорів. Загалом автор не принижував ролі та позитивних надбань органів грецького самоврядування в житті ніжинських греків та міста, хоча зазначав, що в середині XIX ст. відпадає будь-яка потреба у подальшій роботі цієї інституції через занепад грецької громади в цілому. На даний період дослідник вважав цю установу суцільним реліктом минулого та анахронізмом-бездіяльною та малокорисною, позбавленою національної свідомості бюрократичною структурою, що навіть тяжіла до тиску на «прогресивних» представників грецької спільноти, примушуючи їх, зокрема меценатів Анастасія і Миколу Зосимів, залишити місто.

Ще чіткіше оформлена негативна думка щодо діяльності Ніжинського грецького магістрату у статті анонімного автора В.Б.³

Стаття переважно була присвячена діяльності тоді існуючого Ніжинського грецького братства та існуванню особливого статусу ніжинських греків, а саме користування ними правами та привілеями. В.Б. надав суб'єктивну оцінку огляду цієї проблеми. Перш за все автор звернув увагу на надані ніжинським грекам права та привілеї гетьманськими та імперськими урядами. Утім, дослідник Ніжинської грецької громади К.Харлампович упевнений, що стаття В.Б. була написана за замовленням правлячих кіл російського уряду та відбивала стратегічні наміри у внутрішній політиці Російської імперії, які були спрямовані на ліквідацію існуючих в державі органів національного самоврядування.

Професор О.Дмитрієвський досліджував історію життєдіяльності греків в Ніжині через призму духовної спадщини⁴. Автор підкреслював, що корені ніжинської грецької громади йдуть від духовного братства. У 1885 р. він приділив значну увагу вивченню побудови грецькими купцями храмів в Ніжині, зробив опис книгам, які зберігалися в бібліотеках братства. На УІІ Археологічному з'їзді в Москві О.Дмитрієвський приділив увагу тим особам – купцям Ніжинського грецького братства, які зробили вагомий внесок у справі розвитку братства та збереження його самобутньої спадщини. Дослідник підкреслив, що митрополит Л.Баранович, В.Ясинський та гетьман І.Мазепа були особами, які сприяли духовному становленню братства⁵.

Значний за обсягами матеріал з історії Ніжинського грецького братства міститься у розвідці харківського архівіста М.Плохинського «Іноземці в Старій Малоросії», що була опублікована у 1905 р.⁶

Ця праця стала результатом багаторічних досліджень автора, його роботи в архівах Москви, Харкова, Києва, Чернігова, Ніжина. Стаття містить три розділи – «Развитие отношений России к православному Востоку и возникновение братств», «Торговля» и «Судопроизводство», теми, які, на думку автора, найбільш повно віддзеркалюють основні характеристики життєдіяльності грецької громади. Автор визначає загальні причини створення братств як результат збігу церковних та

економічних інтересів православного населення Османської імперії, що обирали нові місця для проживання. Окремо, М.Плохинський зауважив на правах та привілеях, які надавав гетьманський та царський уряд грекам, що торгували на території України, приділив увагу історії створення Ніжинської грецької громади та Торгового суду братства.

На думку автора саме Петро I започаткував традицію підтвердження царськими грамотами наданих ніжинським грекам прав та привілеїв. Автор не лише констатує історичні факти, а й висловлює власне відношення до історії греків в Ніжині. Хоча робота М.Плохинського пронизана позитивним ставленням до ніжинських греків, до тих змін, що відбулися в місті завдяки активній торгівельній діяльності грецьких купців, автор вказує на те, що під виглядом греків у братстві часто перебували румуни, волохи, болгари, серби та інші. За відомостями М.Плохинського не лише греки за походженням, а й навіть турецькі комерсанти та представники інших національностей користувалися пільгами ніжинських греків, при цьому не перебуваючи в Ніжині. Вони відкривали власні торгівельні контори в Москві, Таганрозі, Одесі та інших містах, тим самим залишаючи провінційний Ніжин у стані занепаду.

Самостійною науковою працею слід вважати рецензію В.Ейнгорна на роботу М.Плохинського. Він звертає увагу читачів на деякі фактичні помилки з історії ніжинських греків, критикує М.Плохинського за неуважне цитування, неправильні посилання на архіви, невідповідність уміщеного матеріалу назві розділу. В цілому рецензія має важливе значення, так як значну увагу приділяє організації самоврядування ніжинської грецької громади. Рецензія містить важливу для історії братства публікацію – текст присяги російським царям, що давали грецькі купці отримуючи російське громадянство.

Найбільший за обсягом матеріал з історії греків серед усіх видань Російської імперії можна знайти в «Трудах XII Археологічного з'їзду в Харкові 1902 р.», у виданій за його результатами збірці⁷.

Окремі аспекти історії створення й діяльності Ніжинського грецького купецького братства розглядалися в працях О.Лазаревського, М.Стороженка, В.Савви та ін. Робота В.Савви написана на архівних матеріалах Суду грецького купецького братства та Ніжинського магістрату. Його праця містить відомості про греків, які жили в Ніжині, про їх торгівельні справи, ремесла та інше. Крім цих відомостей В.Савва висвітлив судову справу на 165 аркушах між трьома купцями, тяжба яких тривала 10 років. Ця справа привернула увагу дослідника тим, що один з купців був греком, права якого захищалися судом грецького купецького братства. Крім того, до розгляду справи була прилучена торгова книга на російській мові, яка надавала уявлення про хід торгівельної справи грецьких купців в Російській імперії⁸.

Позитивну оцінку діяльності грецьких купців в Ніжині дав М.Стороженко⁹. Хоча дослідження історії громади він веде з кінця XVII ст., автор звертає увагу на надані права та привілеї грецьких купців. При цьому він зупиняється, зокрема, на схваленні прав греків генерал-губернатором П.Румянцевим. Наприкінці XIX ст. висвітлення історії соціально-економічного та адміністративного становища російських губерній покладалося на імператорське історичне товариство¹⁰.

Слід зазначити, що значне місце в збірнику, виданому в 1914 р. приділено м.Ніжину. Автори збірника чимало уваги приділили торгово-економічній діяльності греків в Україні. Висвітлено основні регіони торгівлі, основні права купців. Певним недоліком цієї роботи є те, що недостатньо уваги приділено правовому регулюванню зовнішньої торгівлі українських купців.

Історія грецької громади Північного Приазов'я в більшості досліджень XIX – початку XX ст. становила лише окремих сюжет, висвітлюючись у більш широких контекстах колонізації й господарчого освоєння Південної України. А.Скальковский першим із дослідників здійснив спробу дослідити колонізаційні та господарські процеси в південному регіоні України. Спеціальних розвідок з етнічної історії приазовських греків він не публікував, але його праці містять цінні історичні та статистичні відомості про грецьку громаду, її господарство та побут¹¹.

Першими, хто звернувся до висвітлення подій, пов'язаних з утворенням маріупольської грецької громади, були церковні діячі. Це не випадково, адже офіційно переселення трактувалося як визволення єдиновірців від магометанського гніту, а основною соціокультурною ознакою відзначалися колоністи в державних документах, було не їх етнічне походження, а конфесійна приналежність. Саме представник «церковної історіографії» архієпископ Херсонський і Таврійський Г.Розанов виробив історичну концепцію переселення, що домінувала в дорадянський період. Спираючись на рештки архіву організатора грецької міграції митрополита Ігнатія, Г.Розанов пояснював переселення до Російської імперії нестерпністю релігійно-культурного визиску з боку кримських татар. За своїми наслідками та значенням автор прирівнював виселення греків за межі Кримського ханства до виходу євреїв з Єгипту¹².

Що стосується повідомлень В.Розанова щодо Маріупольського грецького купецького суду, то автор лише надає коротку довідку щодо його заснування. Лише наприкінці XIX ст. з'явилися праці, в яких акцентовано на діяльності самоврядної організації маріупольських греків. Праця Г.Тимошевського, викладача історії Маріупольської Олександрівської гімназії, що увійшла до збірника історико-краєзнавчих праць «Маріуполь та його околиці», 1892 р. вважається одним з найфундаментальніших синтезуючих досліджень з історії утворення й діяльності приазовської грецької громади¹³.

Автор узагальнив публікації В.Розанова, А.Скальковского, О.Серафимова і навів великий фактичний матеріал з історії переселення, заснування Маріуполя, економічного, адміністративного, культурного й релігійного життя громади. Окреме місце в роботі приділено маріупольському купецькому суду, який виконував функції органу місцевого самоврядування та обіймався багатьма питаннями з організації життя маріупольських греків. Слід зазначити, що це найповніше видання, яке досить широко звертає увагу саме на організацію грецької громади.

Важливий доробок до висвітлення історії маріупольських греків зробив Г.Писаревський. Хоча переважна частина його праці присвячена політиці російського уряду щодо іноземців та їх місця в освоєнні півдня Росії, автор звертає увагу на устрій грецької громади, її торгово-економічну діяльність та діяльність комерційного суду¹⁴.

Цінні відомості про адміністративно-територіальний устрій Новоросійської губернії, взаємини між представниками різних етнічних груп, ступінь адаптації

емігрантів у місцевому середовищі, їхню здатність протистояти асиміляції, дослідження процесу заселення Південної України та роль державної політики у регулюванні етноконфесійних питань містять записки Йогана Гільденштедта. Він цілком поділяв і пропагував намагання російського уряду заселити Новоросію іноземними поселенцями. В польових дослідженнях академік Й.Гільденштедт також описав узбережжя Азовського моря, його географічні умови, населення цього регіону, його побут і господарство. Дуже цінною є інформація про місто Маріуполь, яке будувалося на узбережжі Азовського моря, на правому боці гирла р.Кальміус, коло озера Домахи. У 1774 р. В цій фортеці, за свідченнями Й.Гільденштедта проживали полковник з 200 козаками¹⁵.

Матеріали про експедицію В.Зуєва 1781–1782 рр. дають уяву про політичну, економічну ситуацію в Криму одразу ж після переселення греків напередодні приєднання Криму до Росії. У 1779 р. В.Зуєв став академіком Санкт-Петербурзької Академії наук. За дорученням Академії наук він здійснив подорож на південь Росії і в райони Буга і Нижнього Дністра, до Херсона і до Криму. Свої спостереження від цієї подорожі В.Зуєв висловив в книзі “Путешественные записки от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 гг.”, що була опублікована у 1787 р.¹⁶ В своїй роботі автор повідомляє про чисельні народи, які населяли Крим. Він коротко висвітлює історію заселення півострова. Всі повідомлення В.Зуєва вельми цікаві і цінні. Фактично це перший російський мандрівник, що склав опис Криму ще у 1782 р.

Дуже цінний матеріал містять свідчення німецького натураліста П.Палласа, який описав побут та господарство греків через 15 років після їх поселення на Маріупольщині. Крім того П.Паллас досить детально вивчив етнічну історію греків Криму. За наказом Міністерства державного майна інспектор сільськогосподарства південних губерній Х.Стевен восени 1842 р. відвідав Маріупольський грецький округ і детально висвітлив стан сільського господарства греків в своїх записках “Хозяйство колонистов Мариупольского округа”. Автор звернув увагу на низький рівень розвитку шовківництва та садівництва греків. Серед найбільш поширених культур хліборобства він назвав пшеницю-арнаутку й жито. Кожен поселянин щорічно висіває від 10 до 50 чвертей зернових. Серед нових промислів греків автор назвав розвиток тютюнництва. Ініціатива поширення цієї культури належала анадольським грекам – вихідцям з Малої Азії. Х.Стевен підкреслював, що тютюнництво в цих місцях є більш вигіднішим ніж в Криму. “С десятины, засаженой табаком, за исключением издержек, получается чистого дохода на поливной земле до 150, а на неполивной до 75 руб.”¹⁷ У 1886 р. Товариство любителів природознавства, антропології і етнографії організувало в Москві Російську етнографічну виставку. Голова Маріупольської міської думи Аким Аттарінов спеціально для цієї виставки склав “Описание домашнего та господарского быта греков Мариупольского округа”, яке було заслухане і обговорене на засіданні етнографічного відділу вищезгаданого товариства 12 жовтня 1868 р. Праця А.Аттарінова була видана у 1874 р., однак прізвище автора було змінено на Анторінов¹⁸. У роботі повідомлялося про сільськогосподарські заняття греків та посуд із срібла і міді привезений з Криму.

На початку 70-х рр. XIX ст. професор Новоросійського університету В.Григорович здійснив наукове дослідження у Маріупольському повіті. За десять днів

відрядження він побував у м.Маріуполі, грецьких селах Сартані, Чермалик, Карань, Анадолъ, Малій Янісолі, Чердаклі, Старому Криму, Мангуші, Ялті, Урзуфі. Результати цієї подороді знайшли відображення в роботі В.Григоровича “Записки антиквара о поездке его на Калку и Кальмиус, в Корсунскую землю и южные побережья Днепра и Днестра”¹⁹. В своїй роботі “Записки о пособиях к изучению южно-русской земли находящихся в военно-ученом Архиве Главного Штаба” В.Григорович проаналізував та проанотував законодавчі акти, діловодну документацію, ділове та особисте листування, картографічні матеріали які зберігалися у фонді ВУА РДВІА²⁰.

Отже, матеріали експедицій надають цілий комплекс відомостей про етнічний та господарський розвиток грецького населення Маріупольщини. Важливо відзначити, що ці свідчення надаються в контексті історичного й соціально-економічного життя всього регіону півдня. Незважаючи на значну ступінь суб’єктивності, особливо в історичних екскурсах авторів цих праць, більшість з матеріалів експедицій викладено послідовно й системно.

Аналізуючи вищезгадані матеріали, слід зазначити, що незважаючи на той факт, що зберігаються вони в різних архівах, при їх вивченні можна дійти висновку, що написані вони згідно з програмою Одеського товариства історії та старожитностей приблизно в один і той саме час. В цих описах містяться відомості стосовно історії виникнення населених пунктів, їхнього географічного положення. Вони також свідчать про розвиток скотарства, землеробства, торгівлі маріупольських греків.

Серед матеріалів особового походження стосовно маріупольської грецької громади виділяються записки мандрівників, які належать до тих історичних джерел, що цілісно і різнобічно висвітлюють буття (довкілля, господарський цикл) як окремих людей, так і певних суспільних організмів.

“Письма из Таганрога” невідомого автора свідчать про розвиток рибальства у маріупольських греків, яке вже на початку ХІХ ст. набуло торгівельного напрямку: до Маріуполя “приезжало до 13 000 фурщиків”, які відвозили виловлену рибу на продаж у малоросійські губернії. Праця містить також інформацію про розвиток промисловості у Північному Приазов’ї: перша макаронна фабрика була заснована в м. Маріуполі на початку ХІХ ст. Її власником був грек Дракопуло. На ній вироблялися 16 сортів макаронної продукції²¹.

Таким чином, огляд бібліографії ХІХ – початку ХХ ст. свідчить про те, що в цей час виникає зацікавленість історією соціально-економічного розвитку грецьких громад в Україні. Але сфера досліджень не обмежувалася лише цими аспектами історичних досліджень.

Джерелом з історії Ніжинської грецької громади є опубліковані матеріали радника Чернігівського намісницького правління А.Шафонського²². Це було перше в часі наукове повідомлення про ніжинських греків. Написання даної великої праці дійсного статського радника й кавалера було розпочато «в виду особого інтереса, какой питала государыня Екатерина к составлению топографических описаний»²³. Окремо слід назвати праці статистично-описового характеру. Загальні відомості про місто Ніжин, кількісний та соціальний склад його мешканців висвітлив підполковник генерального штабу М.Домонтович²⁴.

Таким чином, дореволюційна наукова література з історії зовнішньо-економічної діяльності греків в Україні протягом XVII – початку XX ст. досить чисельна. Автори в переважній своїй більшості були сучасниками описуваних подій, що робить їх дослідження особливо цінними для сучасних дослідників етнічної історії України.

¹ Сторожевский Н. Нежинские греки. – К., 1863.

² Там само.

³ В.Б.Нежинский греческий магистрат // Юридический вестник. – Вып.31. – 1863, № 1. – С.34–49.

⁴ Дмитриевский А. Греческие нежинские храмы и их капитальный вклад в церковно–археологический музей при Киевской духовной академии // Православное обозрение. – 1885. Февраль. – С.370–400.

⁵ Переказ повідомлення О.Дмитрієвського «Греческое нежинское братство и его устав» // Труды VIII Археологического съезда в Москве. – Т.IV. – М.: Тов-во типографии А.И.Мамонтова, 1897.

⁶ Плохинский М.Иноземцы в старой Малороссии // Труды XII археологического съезда в Харькове, 1902 г./ Под ред. графини П.Уваровой. – Т.2. – Ч.1. – М., 1905.

⁷ Эйнгорн В. К истории иноземцев в Старой Малороссии. – М., 1905.

⁸ Савва В. Материалы из Архива Нежинских Греческих братства и магистрата. – Вып.1. – Нежин, 1908.– 53 с.

⁹ Стороженко Н. К истории нежинских греков // Киевская старина. – 1890. – Т.XXIX. – С.540–544.

¹⁰ Наказ от жителей г.Нежина. От греческого купеческого братства // Сборник типераторского Русского исторического общества. – СПб., 1914. – Т.144. – С.45–55.

¹¹ Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса: Тип.Францова и Нитче, 1850–1853. – Ч.1–2.

¹² Розанов В.Ф. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кефарийской епархий //ЗООИД. – 1848. – Т.2. – С.140–210.

¹³ Тимошевский Г. Духовное и гражданское самоуправление. Православные храмы Мариуполя // Мариуполь и его окрестности / Под ред. Д.Хараджаева. – Мариуполь, 1892. – С.95–121.

¹⁴ Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в ХУШ в. – М., 1908.– 340 с.

¹⁵ Дневник путешествия в Южную Россию академика Гильденштедта И.А. в 1773–1774 гг. // ЗООИД. – 1879. – Т.11. – С.222.

¹⁶ Зуев В.Ф. Путешественные записки В.Зуева от Санкт–Петербурга, касающиеся до полуострова Крым 1782 г. // Месяцеслов истории и географии на 1783 г. – СПб., 1783. – С.190–196.

¹⁷ Паллас П. Путешествие по разным провинциям Российского государства. – СПб., 1773–1788. – Т.1–5; Стевен Х. Хозяйство греческих колонистов Мариупольского округа (Екатеринославской губернии) // ЖМГИ. – 1843. – Ч.9, №5. – С.21–23.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Григорович В.И. Записки антиквара о поездке его на Калку и Кальмиус, в Корсунскую землю и южные побережья Днепра и Днестра. – Одесса, 1874. – 48 с.

²⁰ Григорович В.И. Записка о пособиях к изучению южно–русской земли находящихся в военно-ученом Архиве Главного Штаба. – Одесса: Тип. Ульриха и Шульце, 1876. – С.20–29.

²¹ Письма из Таганрога // Санкт–Петербургский журнал. – 1809. – №3. – С.93–99, №5. – С.85–95.

²² Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. – К.: Университетская типография, 1851. – С.465–483.

²³ Бережков М. Город Нежин в начале XIX в. по описанию московских путешественников (Заметки к истории города). – Нежин: Типо–Литограф, 1895.

²⁴ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. / Сост. М.Домонтович. – СПб., 1861–1865.